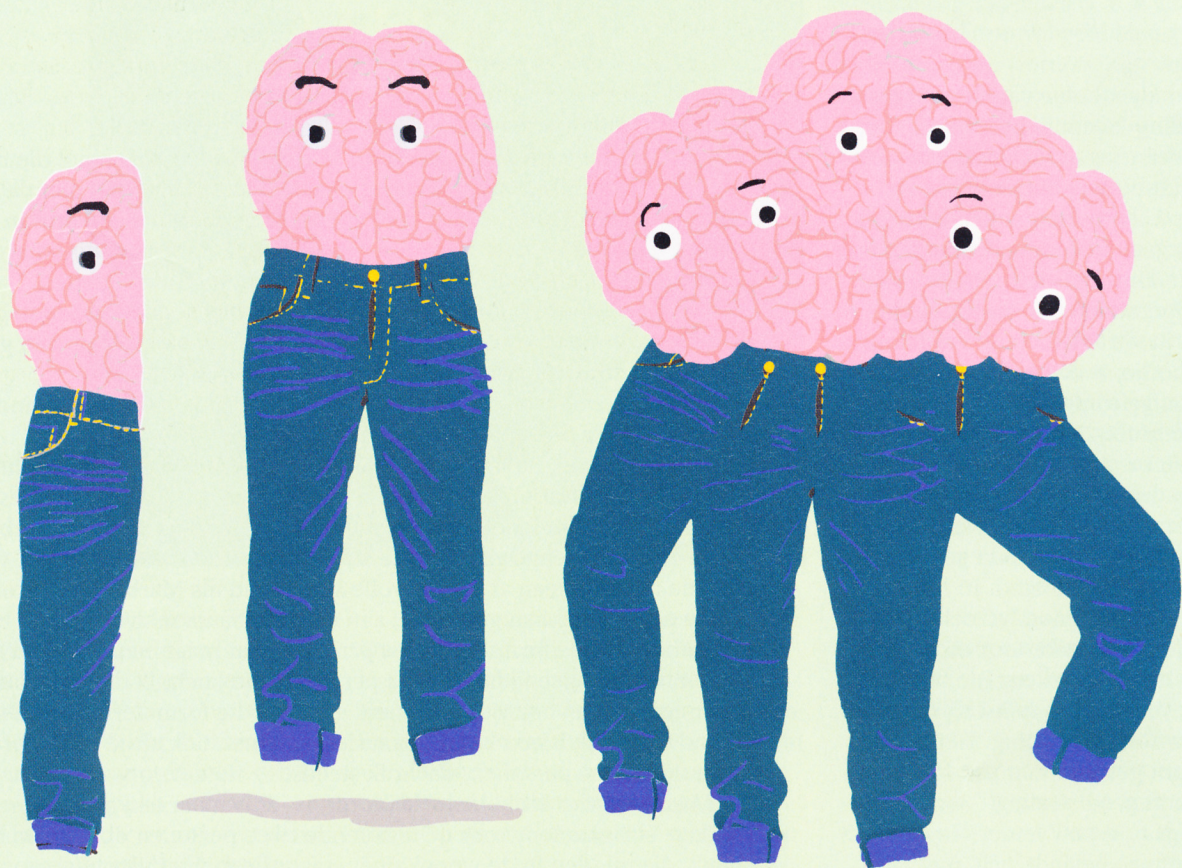

Hersenen, financiën, jeans

Woorden die alleen in het meervoud bestaan: plurale tantum

Illustratie: Matthijs Sluiter

Ooit gehoord van 'een mazel'? Of 'een onkost'? Er zijn woorden die alleen in het meervoud bestaan. Hoe komt dat? En waarom ligt het in andere talen allemaal net weer anders? Zo zijn de Engelse woorden voor 'broek' en 'bril' altijd meervoud: *trousers*, *glasses*. Verkenning van een opmerkelijk taalverschijnsel.

Berthold van Maris

Wat hebben hersenen, geld en duisternis met elkaar gemeen? Het zijn begrippen die in sommige talen worden uitgedrukt met woorden die alleen een meervoudsvorm hebben. *Hersenen* is in het Nederlands altijd meervoud. 'Geld' is in het Russisch *dengi* (meervoud). En 'duisternis' kan in het Frans worden uitgedrukt met de meervoudsvorm *tenèbres*, en in het Latijn met (het eveneens meervoudige) *tenebrae*.

De wat moeizame term voor dit soort woorden, *plurale tantum*, komt trouwens ook uit het Latijn en betekent 'alleen (*tantum*) meervoud (*plurale*)'. Het meervoud van *plurale tantum* is *pluralia tantum*.

Erg logisch is het niet dat er zelfstandige naamwoorden zijn die alleen een meervoud hebben. Want de logica zegt: wat een meervoud heeft, heeft ook een enkelvoud. Waarom komt deze vorm dan toch voor?

■ GEHIRN

Waarom is *hersenen* altijd meervoud? Het Duits laat zien dat het ook anders kan, met *Gehirn* (enkelvoud) en *Gehirne* (meervoud). En in het Nederlands zelf hebben we natuurlijk ook nog *brein*, meervoud *breinen*.

Hersenen kan, anders dan *brein*, zowel naar het orgaan verwijzen als naar de grijze substantie waar dat orgaan van gemaakt is. Mensen die graag varkenshersenen eten, zullen nooit zeggen dat ze een liefhebber zijn van 'varkensbrein'. *Hersenen* kan dus ook een stofnaam zijn. Net als *bloed*, *zweet* en *sperma*. Maar die woorden hebben standaard alleen een enkelvoud; *hersenen*, het buitenbeentje, heeft alleen een meervoud.

Dat een oud-Germaans woord (door de specialisten gereconstrueerd als *hirsnia*) zich in het Nederlands ontwikkeld heeft tot *hersenen*, maar in het Duits tot *Gehirn*, is interessant. *Gehirn*, met dat

prachtige Germaanse voorvoegsel *ge-*, is volgens sommige Duitse etymologen van oorsprong een collectivum, een verzamelaam, en daarmee net zo'n soort woord als *gebeente*, *gedierte*, *gebergte*, etcetera. Die woorden laten in het midden of het om een of meerdere beenderen, dieren of bergen gaat, en hebben alleen een enkelvoudsvorm. Misschien was *Gehirn* ooit ook zo'n woord, en werd het later door de sprekers van het Duits 'geherinterpreteerd' als verwijzend naar een voorwerp (het brein dus), dat naast een enkelvoud dus ook een meervoud kan hebben.

■ HERINTERPRETATIE

Als het Nederlands het net zo had gedaan als het Duits, hadden we hier het woord *gehersente* gehad. Maar in plaats daarvan is het bij ons *hersenen* geworden – ook een niet-telbaar woord, maar dan een dat standaard de meervoudsvorm krijgt. Dat woord werd al in de Middeleeuwen gebruikt. De anatomische kennis was toen nog gering, en misschien wist men niet goed of men de hersenen moest zien als iets enkelvoudigs of iets meervoudigs – als een verzameling van grijze kwabben of gewoon als een grijze substantie, zoals bloed een rode substantie was?

In de Middeleeuwen en de Renaissance werd naast *hersenen* ook *hersenen* gebruikt. Maar, en dat is ook weer zo typisch, *hersenen* was waarschijnlijk ook al meervoud. Al is dat alleen te zien aan overgeleverde citaten waarin *hersenen* het onderwerp is. En daar is er maar één van, een versregel van Hooft uit 1627: "Haer' helder' harssen zijn bedwelmt met teëre tóghjes."

Als *hersenen* of *harsenen* ook al een plurale tantum was, dan moet het zó gegaan zijn: *hersenen* werd geherinterpreteerd als een enkelvoud, om er daarna – opnieuw – een meervoud van te maken. Blijkbaar bleef men twijfelen tussen enkelvoud en meervoud.

■ INGEWANDEN

Er zijn wel meer lichamelijke woorden die alleen een meervoud hebben: *ingewanden*, *uitwerpselen*, *gelaatstrekken*. *Ingewanden* is duidelijk een collectivum: het kan alleen naar een verzameling organen verwijzen. Je kunt niet zeggen: 'De dikke darm is een ingewand.'

Bij *uitwerpselen* is het over het algemeen niet belangrijk of die in enkelvoudige of in meervoudige toestand het lichaam hebben verlaten. Zoals *uitwerpselen* altijd meervoud is, zo is *poep*, *stront* en *kak* altijd enkelvoud. Wie toch tot tellen wil overgaan, heeft de be-

schikking over de telbare woorden *drol* en *keutel*: 'twee drollen', 'vijf keutels'.

Gelaatstrekken is ook een mooi geval. Je herkent het gezicht van iemand altijd aan meerdere kenmerken tegelijk, maar welke dat precies zijn en hoeveel het er zijn, daar ben je je niet van bewust. Dus is een plurale tantum hier heel erg op zijn plaats.

Dan zijn er de ziektes die altijd met een meervoud benoemd worden: *mazelen*, *pokken* en *waterpokken* – ziektes die zich altijd in het meervoud openbaren: mazelen in de vorm van rode vlekjes, pokken als blaasjes op de huid. Etymologen denken dat *mazelen* oorspronkelijk 'vlekjes' betekent, en *pokken* 'zweren' of 'puisten'. Maar de enkelvoudige vorm van die woorden, *mazel* en *pok*, zijn nooit aangetroffen. Ook niet in de

stamt van het Jiddische woord voor 'hand'. Het enkelvoud van *jatten* bestaat niet. Het komt voornamelijk in uitdrukkingen voor waarin enkelvoud of meervoud niet van belang is: 'Blijf met je jatten van me af', 'Ik heb kouwe jatten.'

Dat lijkt een beetje op hoe *lurven* en *hurken* gebruikt worden, namelijk alleen in uitdrukkingen: *iemand bij zijn lurven pakken*, *op je hurken zitten*. *Lurven* en *hurken* lijken daarin voor lichaamsdelen te staan, maar welke lichaamsdelen? Het enige wat we weten is dat die lichaamsdelen in het meervoud benoemd kunnen worden. Er zijn ook etymologen die denken dat *lurven* oorspronkelijk 'vodden' betekende.

Het meest alledaagse plurale tantum is: *kleren*. Ook weer een aardig geval, want *kleren* heeft een broertje dat alleen

Ambtelijke termen als 'notulen', 'bescheiden' en 'annalen' klinken door hun meervoud misschien deftiger dan gewone woorden.

vroegste middeleeuwse teksten. Dus ook toen al waren het pluralia tantum.

Maar is *mazelen* wel meervoud? In de meest gebruikelijke combinatie, *de mazelen hebben*, kun je dat strikt genomen niet zien. Je kunt dat alleen ondubbelzinnig vaststellen in zinnen waarin *mazelen* het onderwerp is. En dan blijken er twee mogelijkheden naast elkaar voor te komen (aldus Google):

- Mazelen zijn zeer besmettelijk.
- Mazelen is zeer besmettelijk.

Blijkbaar wordt *mazelen* vaak ge(her)interpreteerd als een enkelvoud.

■ LURVEN

Er zijn nog meer domeinen waarin opvallend veel pluralia tantum voorkomen. Het financiële domein bijvoorbeeld: *onkosten*, *kosten*, *baten*, *financiën*. Dat zijn allemaal dingen die alleen maar interessant zijn als ze in het meervoud tot ons komen. Zoals 'geld' in het Russisch.

In het ambtelijke taalgebruik zijn pluralia tantum vrij populair. Misschien klinken ze ook wel, door hun meervoud, wat deftiger dan gewone woorden: *notulen*, *bescheiden*, *annalen*. Maar ook de taal van de straat is er niet vies van: *kapsones*, *trubbels*, *jatten*.

Wat zijn *jatten* eigenlijk? Als je die vraag aan verschillende mensen stelt, zal de een 'vingers' zeggen en de ander 'handen'. De etymoloog weet dat het af-

in het enkelvoud bestaat: *kleding*. Er zijn min of meer vergelijkbare paren: *lieden* en *lui*, *letteren* en *literatuur*, en zoals we al zagen: *uitwerpselen* en *poep*.

■ MEERVOUDIG KLEDINGSTUK

In Europa hebben alle talen pluralia tantum, niet alleen de talen die tot de Indo-Europese taalfamilie behoren, maar ook die paar Europese talen die daarbuiten vallen (Fins, Hongaars, Baskisch). En iedere taal heeft op dit gebied zijn eigen voorkeuren.

Voor de Nederlander is het vreemd dat het Engelse woord voor 'broek' altijd meervoud is: *trousers*. Hoe zit dat? Het heeft misschien te maken met de geschiedenis van het woord *broek*. Rond het jaar nul droegen de Galliërs een soort wollen broeken, waar de Romeinen, zelf niet broekdragend, zich over verbaasden en zich ook vrolijk over maakten. 'Broek-dragend' (*bracas indutus*) werd een gevleugeld woord en betekende zoiets als 'exotisch', 'barbaars'. De Romeinen gebruikten voor die Gallische broek het woord *bracae* (en als lijdend voorwerp: *bracas*), dat net als *trousers* meervoud is. Zelf droegen de Romeinen kledingstukken die op jurken en rokken leken en daarnaast dingen die op kousen leken. De Gallische broeken zagen er vanuit het Romeinse perspectief ongevoerd uit: als twee pijpen of twee lange kousen. Misschien dat ze er daarom in het meervoud over spraken. ▶

Bracae was vermoedelijk weer geïnspireerd op een Keltisch woord dat de Galliërs er zelf voor gebruikten. In het Nederlands werd dat *broek*. In het Engels bleef het meervoud: *breeches*. En vervolgens ook: *trousers*, *pants*, *long johns* ('lange onderbroek'), *jeans* ('spijkerbroek').

Jeans is nu ook Nederlands (vooral Vlaams-Nederlands) voor 'spijkerbroek', maar het is enkelvoud geworden – het is geherinterpreteerd; in Vlaanderen (en Nederland) draagt men 'een jeans'.

Aan de Engelse kijk op de broek als een meervoudig kledingstuk hebben we in het Nederlands onze onzekerheid over *party/party's* te danken. 'Ik droeg een party' en 'Ik droeg party's' komen naast elkaar voor.

Het Engels heeft nog meer van die woorden die een voorwerp zien als iets tweevoudigs: de woorden voor 'bril' (*glasses*, *spectacles*), voor 'verrekijker' (*binoculars*), en voor 'schaar', 'tang', 'pincet' en alles wat daarop lijkt (*scissors*, *tongs*, *pliers*, *tweezers*).

■ MILITAIRE TERMEN

Het Latijn heeft opmerkelijk veel pluralia tantum. De term komt niet voor niets uit het Latijn. De verrassendste en wat mij betreft mooiste zijn de woorden voor 'duisternis' (*tenebrae*), 'rijkdom' (*divitiae*) en 'genot' (*deliciae*). In de meeste andere talen, zoals het Nederlands, zijn dit nu juist woorden die alleen enkelvoud hebben.

En daarnaast heeft het Latijn de nodige militaire termen die altijd meervoud krijgen: 'wapens' (*arma*), 'verdedigingsmuren' (*moenia*), 'hinderlaag' (*insidiae*), 'buit' (*spolia*). Maar ook 'huwelijk' is in het Latijn meervoud: *nuptiae*. Dat klinkt door in de moderne Romaanse talen, zoals het Frans (*les noces*). En in het Fins is niet alleen 'bruiloft' een plurale tantum, maar ook 'begrafenis'. Misschien dat dat een beetje te vergelijken is met ons *wittebroodsweken*. Daar bestaat ook geen enkelvoud van. 'We zitten nu in onze eerste wittebroodswEEK' klinkt raar.

■ SINGULARIA TANTUM

Stofnamen gelden in het Nederlands als 'singularia tantum' (woorden met alleen enkelvoud): *goud*, *water*, *ijzer*, *hout*, *rijst*. En zo is het in veel talen. Dat lijkt vreemd, want het gaat hier om niet-telbare zaken, die zich dus ook onttrekken aan de tegenstelling enkelvoud-meervoud. Maar het enkelvoud is ook de neutrale grammaticale vorm, die standaard gebruikt wordt bij begrippen die niet telbaar zijn.

Zouden er ook talen zijn waarin de stofnamen net zo gemakkelijk met een plurale tantum uitgedrukt kunnen worden? Ja, die zijn er. Maar daarvoor moeten we een eindje buiten Europa zijn, in Afrika ten zuiden van de Sahara, waar de Bantoetalen gesproken worden. Die werken niet met uitgangen, maar met voorvoegsels. En zoals het Nederlands verschillende uitgangen voor meervoud heeft (-en, -s, -eren), zo heeft de bekendste Bantoetaal, het Swahili,

zo – of iets enkelvoudig of meervoudig is, hoeft je dat niet expliciet aan te geven. In het Chinees wordt dus voor 'dier' en 'dieren' hetzelfde woord gebruikt. En zo doen heel veel talen het.

In Europa en een groot deel van Afrika kunnen we dat niet doen. Zodra we een zelfstandig naamwoord in de mond nemen, zijn we verplicht om te kiezen tussen enkelvoud en meervoud. En als talen je verplichten om telkens die keuze te maken, kun je af en toe proble-

'Jeans' is enkelvoud geworden; in Vlaanderen (en Nederland) draagt men 'een jeans'.

verschillende voorvoegsels voor het meervoud, zoals *ma-* en *vi-*. Het mooie is: de meeste woorden die met *ma-* beginnen, hebben alléén een meervoud. Wat de stofnamen betreft gaat het om woorden voor 'water' (*maji*), 'melk' (*maziwa*) en 'olie' (*mafuta*). Vloeistoffen dus. Maar er zijn ook een aantal andere stofnamen met *ma-*: 'gras' (*majani*) en 'groente' (*matunda*).

En ook zelfstandige naamwoorden die van een werkwoord zijn afgeleid behoren tot deze groep met alleen een meervoudsvorm. 'Leven', afgeleid van het werkwoord voor 'leven' (*ishi*), is *maisha*. 'Liefde', afgeleid van 'liefhebben' (*penda*), is *mapenzi*. De Swahili-woorden voor 'gesprek', 'pijn', 'kleding', 'succes' en 'revolutie' zijn ook allemaal pluralia tantum.

■ ONGELUKJES

Buiten Europa en Afrika zijn er niet zo heel veel talen die pluralia tantum hebben. De reden daarvoor is eenvoudig. In de taalfamilies van die andere continenten is het onderscheid tussen enkelvoud en meervoud minder belangrijk. Als uit de context duidelijk is – en vaak is dat

men verwachten. Er is een systeem, maar sommige woorden passen daar niet helemaal goed in. En die hebben dan bijvoorbeeld opeens alleen maar een meervoudsvorm. Zo bezien zijn de pluralia tantum kleine ongelukjes.

Komen er intussen nog pluralia tantum bij in het Nederlands? En welke zijn dat dan? Ik dacht eerst dat *brusjes*, trendy Nederlands voor 'broers en zussen', er een was. Maar helaas, ik zie op internet dat er grappenmakers zijn die ook het woord *brusje* gebruiken.

Wel overduidelijk plurale tantum is *taliban*, dat in de Afghaanse taal Pasjtje het meervoud is van *talib* ('student'). Dat kan in het Nederlands alleen in het meervoud gebruikt worden. Wil je er een enkelvoud van maken, dan moet je je toevlucht nemen tot een ander woord: *talibanstrijder*.

Maar de mooiste nog niet al te oude pluralia tantum vind ik de aan het Engels ontleende woorden *sixties*, *seventies*, *eighties* en dergelijke: 'De sixties stonden helemaal in het teken van ...' Je kunt niet zeggen: '1965 was een sixty.'

(advertentie)

BEVOEGDHEID TE GRAAD HALEN?

Bij Hogeschool Utrecht kunt u doorstuderen voor een Master of Education Nederlands. Kom naar een van de open dagen of kijk op www.masters.hu.nl voor meer informatie.

ER VALT NOG GENOEG TE LEREN

CENTRUM
ARCHIMEDES
HOGESCHOOL
UTRECHT

